The Brāhmī, International Multidisciplinary Research Journal
(Peer Reviewed, Referred & Open Access Journal)
Volume:01|Issue:02| Jun-Aug2024|www.thebrahmi.com

प्रणतिपञ्चाशिकायां भगवच्चेतना

Nakul Kumar Sahoo
Research Scholar,
Utkal University, Vani Vihar, Bhubaneswar

शोधसार

साम्प्रतिककाले संस्कृतकाव्यनिर्माणक्षेत्रे ये केचन मूर्धन्यधीमन्त: काव्यकारा: निरन्तरकर्मतत्परा: दृश्यन्ते तेषु प्रो. सुवासचन्द्रदाशमहोदया: स्वतन्त्रस्थानमलंकुर्वन्ति । तेन पञ्चाशत्-श्लोकपरिमितं प्रणतिपञ्चाशिकाकाव्यं विरचितम्। नीलाद्रिनाथाय श्रीजगन्नाथाय प्रणतिनम्रतया भक्तिनिवेदनं कृतम्। २०११ तमे वर्षे श्रीपंचमितिथौ काव्यमिदम् अङ्किताग्राफिकस-भुवनेश्वरत: प्रकाशितम्। श्रवणकीर्तनादिषु नवविधभक्तिषु वन्दनं भवति ईश्वरकृपाप्राप्तये श्रेष्ठोपायम्। एतेन भक्तवत्सल-श्रीजगन्नाथस्य अपारकरुणाम् अनायसेन प्राप्यते। सच्चिदानन्द-पूर्णब्रह्म: शून्यपुरुष: श्रीजगन्नाथ: सकलजगत: स्रष्टा:। स: चतुर्दशभूवने सकलजरायुज-स्वेदज-उद्भिदज-अण्डजचतुर्विध-भूतशरीरे चेतनतत्त्वरुपेण विद्यते। न केवलं भारतभूमौ अपितु समग्रविश्वे श्रीजगन्नाथचेतना दरिदृश्यते। काव्येऽस्मिन् पौराणिकमाख्यानमुपस्थापनपूर्वकं मीनकूर्मादिदशविधरूपम्, अवतारिपुरुषश्रीकृष्णस्य लीलां, श्रीजगन्नाथतत्त्वं, भगवच्चेतनाञ्च वर्णितमस्ति। अस्य शोधपत्रस्य लक्ष्यं भवति भगवच्चेतनोपस्थापनम्। अयं विषय: गवेषकाणां कृते श्रीजगन्नाथसंस्कृत्यनुसंन्धाने सहायकं भवातीति आशास्यते।

कूटशब्दा: - श्रीजगन्नाथ:, चेतना, भक्ति:, सृष्टि: ।

उपक्रम:

कवयति वर्णयतीति विग्रहात् कवि: शब्द: कवृवर्णने इतिधातो: इ प्रत्ययेन निष्पद्यते। अस्य शब्दस्य प्रयोग: सर्वादौ ऋगवेदस्य अग्निसूक्ते प्राप्यते यथा- “अग्निर्होता कविक्रतु: सत्यश्चित्रश्रवस्तम:। देवो देवेभिरागमत:।।”[1] पुनश्च पंचममण्डले यथा-“आ सूर्यो यातु सप्ताश्व: क्षेत्रं यदस्यो विर्या दीर्घयाये। रघु: श्येन: पसयदन्धो अच्छा युवा कविदीदर्योषु गच्छन्।।”[2] शुक्लयजु: वेदे वर्ण्यते यत्- कविर्मनीषी परिभू: स्वयम्भु।[3] कवि: भवति क्रान्तदर्शी । ब्रह्मा यादृशी भौतिकसंसारस्य निर्माता तादृशी कवि: सारस्वत-काव्यसंसारस्य स्रष्टा।[4] स: अतीतादि कालस्य द्रष्टा अपि भवति। अत: उच्यते - ऋषिस्तु किल दर्शनात् । प्रतिभा-व्युत्पत्ति-अभ्यास शक्तिवलेन काव्यं सर्जयति ।[5] अत: कविकाव्ययोर्मध्ये: भवति जन्यजनकसम्बन्धं वर्त्तते । अत: उच्यते-

“अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापति:
यथा वै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्त्तते ।।”[6]

कवि: स्वजीवनस्य अनुभूतिं तथा समाजस्य वास्तवचित्रं प्रतिपादयति काव्ये। अत: किं नाम काव्यम्? कवे: कर्म काव्यमिति उच्यन्ते विद्वांस:। रस-अलंकार-छन्द-गुणरीत्यादिमनुसृत्य काव्यस्य निर्माणं भवति। अस्य लक्षणप्रसङ्गे दर्पणाकारविश्वनाथकविराजेनोक्तं वाक्यं रसात्मकं काव्यमिति[7] । पंडितराजजगन्नाथमतेन “रमणीयार्थप्रतिपादक: शब्द: काव्यमिति”[8]। पुनश्च “शब्दार्थौ सहितौ काव्यमिति”[9] काव्यालंकारे। संस्कृतकाव्यजगति गीतिकाव्यस्य महत्वपूर्णमवदानमस्ति। वैदिककालादारभ्य: एतावत्पर्यन्तं गितिकाव्यपरम्परा अखण्ढप्रवाहेन प्रवाहिता। ऋग्वेदस्य अग्नि-इन्द्रादिसूक्तेषु गीतिकाव्य शैली प्रतिपाद्यते। यथा हिरण्यगर्भसूक्ते प्रत्येकमन्त्रस्य अन्तिमपादे “कस्मै देवाय हविषाविधेम”[10] इतिमन्त्रांश: कालिदासभारव्यादिकविनां कृते गीतिकाव्यस्य निर्माणक्षेत्रे सहायकं भवति ।

गीतिकाव्यं द्विविधम् । यथा-१.श्रृङ्गारपरकम् (EROTIC LYRICS), २.भक्तिपरकम् (RELIGIOUS LYRICS) च। श्रृङ्गारपरकगीतिकाव्ये शृङ्गाररसस्य प्राधान्यमस्ति। अत्र नायकनायिकायो: मध्ये प्रेमविरहादिभावना तथा नदी-पर्वत:-ऋत्वादिप्राकृतिकसौन्दर्यस्य वर्णनं भवति। परन्तु भक्तिपरककाव्ये स्तोत्रकाव्ये वा शान्तरसस्य प्रयोगं भवति। अत्र देवता-आचार्य-नदीतीर्थादिनांवन्दनपूर्वकं भक्तिवैरागादितत्त्वस्य संयोगं भवति। प्रणतिपञ्चाशिकाकाव्यमस्ति भक्तिपरकं काव्यम्।

१. काव्यकारस्य देशकालकृतयः

प्रो. सुवासचन्द्रदाशमहोदय: न केवलम् उत्कलप्रदेशे अपितु समग्रे विश्वेऽस्मिन् ख्यातिलब्ध: पण्डित:। विविधदर्शन-साहित्य-पालिप्राकृत्यादिभाषा-पाण्डुलिप्यादिगवेषणाक्षेत्रे तस्य महत्त्वपूर्णमवदानमस्ति। आजीवनं साहित्यसाधनया ते विविधेभ्य: प्रतिष्ठितेभ्य: अनुष्ठानेभ्य: सम्मानिता: भवन्ति। तेन अनेका: काव्यकविताशोधप्रबन्धा: विरचिता:। यथा- परिचय:, प्रणतिपञ्चाशिका, प्रतिध्वनि (ओडिआ-काव्यम्), Gangesa on Yogaruddhi, Bibliography of Pali and Buddhism, Nyāya Theory of Language, The yoga Philosophy: Tradition & Reflection, TeologiSosial, A Navya- Nyaya Discussion on the meaning of the Negative Particle Non: A study of the Nanvadakarika of Udayana च । एतद् सहितम् अनेकानि संपादितानि काव्यानि सन्ति। यथा- योगज्योति:, वाणीज्योति:, काव्यसंजीवनी, प्रत्यभिज्ञादर्शनम्, Man-Lion Myth in Sanskrit & Odia Purans इत्यादय:।

२.प्रणतिपञ्चाशिकायां भगवच्चेतना

आधिदैविक-आध्यात्मिक-आधिभौतिकदु:खत्रयेभ्य: रक्षार्थं सर्वेमानवा: मणिरत्नादिधारणं कुर्वन्ति, परन्तु दु:खस्य आत्यन्तिकं निवृतिं नैव भवति। अस्य दूरिकरणाय श्रीजगन्नाथस्य नाम स्तवनं केवलं कारणम्। प्रणतिपञ्चाशिकाकाव्ये भगवच्चेतनाया: अनेका: स्वरूपा: विद्यन्ते। तेषु परमपुरुषयोगाधिराजश्रीकृष्णस्य दशावतारस्वरूपम्, भक्तस्य निवेदनम्, तस्य माहात्म्यम्, अनुग्रहभिक्षादिविषये कवि: अतिसुन्दररूपेण वर्णनं करोति।

२.१ शून्यपुरूष: श्रीजगन्नाथ:

द्वापरयुगादनन्तरं संप्रति कलियुगं प्रचलति। युगेऽस्मिन् भगवान्दारुब्रह्मरूपेणभूमण्डलेअवतरति।कवि: काव्यस्य प्रारम्भिके श्लोकेश्रीजगन्नाथंदारुवर्ष्मा, गिरिमहापुरुष: इतिनाम्ना सम्भोध्यते च। तस्य शून्यरूपस्य तथा च पूर्णसाकाररूपस्य वर्णनंकरोति यथा-

“नो कर्णौ यस्य पाणी न न पदयुगलं नैव नासापुटे वा
श्रोतुं दातुं च गन्तुं तदपि स कुतुकी श्रीघ्रमाघ्रतुमुत्क:।
वृत्ताक्षिव्याप्तदृष्ट्याधरदलविलसद्धासवृष्ट्यापि सृष्ट्या:
कुर्यान्निष्टानि कष्टान्यसितगिरिमहापूरुषो दारुवर्ष्मा।।”[11]

चतुर्धामेषुविश्वप्रसिद्ध: श्रीजन्नाथधाम: उत्कलप्रदेशस्य पुरीप्रान्ते अवस्थित:। अस्य अपरं नाम भवति शंखक्षेत्र:, पुरुषोत्तमक्षेत्र: । श्रीजगन्नाथ: भ्रात्रा श्रीवलभद्रेण तथा सुभद्राभगीन्यां सह रत्नसिंहासने विराजते। स: शून्यपरुष: परंब्रह्म:। कारणं अस्य विग्रहस्यकर्णद्वयं, करद्वयं, पदयुगलं, नासिका च न सन्ति। मानवलीलां संपादनार्थं स: सकलजनस्य प्रार्थनां श्रवणं करोति, भक्तजनाय अभिष्टफलं प्रददाति, चतुर्दशभूवनस्य भ्रमणं अनायासेन करोति, सुस्वादुव्यञ्जनस्य आघ्रणं करोति। स: वृत्ताक्षिव्यात्तदृष्ट्या चराचरजगतं पश्यति। सूर्यचन्द्रौ तस्य नेत्रे एवं च हासवृष्ट्या अमृतं वर्षयति पृथिव्याम्।[12]

२.१ पूर्णब्रह्म: श्रीजगन्नाथ:

हस्तपदादयशून्य: भक्तवत्सल: श्रीजगन्नाथ: पूर्णपुरुष: पूर्णब्रह्म:। सत्-चित-आनन्दं तस्य स्वरूपम्। उपनिषदि वर्ण्यते यत्-

“पुर्णमद: पूर्णमिदं पूर्णाद् पूर्णमुदच्यते।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते।।”[13]

सकलजीव: तस्य अंशरूपेण संसारेऽस्मिन् जन्मलाभं करोति। स: तु अंशी स्वयम्। अत: सकलसंसार: अपि पूर्णम्। एकोऽहं बहुस्याम् इति भावनया स: जगतोत्पन्नं करोति। स: वेदवेदान्तवन्द्य: परमानन्दस्वरूपम्, लीलामयी निरञ्जन:।[14]

२.२ जगत: स्रष्टाश्रीजगन्नाथ:

परंब्रह्मपुरुषोत्तम: श्रीजगन्नाथ: सर्वव्यापक: अखिलब्रह्माण्डस्य स्वामी भवति। अत: अखिललोकनाथरूपेण तं सम्बोध्यते।[15]

तस्मात् इयं सृष्टि: उत्पद्यते। एतद् विषये तैतिरीयोपनिषदि वर्ण्यते यत्-"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते"[16] इति। चतुर्दशभूवनस्योत्पत्ति विषये श्रीमद्भागवतमहापुराणे उल्लिख्यते यथा-

"तत्कटयां चातलं क्लृप्तमूरुभ्यां बितलं विभो:।
जानुभ्यां सुतलं शुद्धं जंघभ्यां तु तलातलम्।।
महातलं तु गुल्फाभ्यां प्रपदाभ्यां रसातलम्।
पातालं पादतलत इतिलोकमय: पुमान्।।
भूर्लोक: कल्पित: पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभित:।
स्वर्लोक कल्पित: मूर्ध्ना इति वा लोक कल्पना।।"[17]

भगवान् स्वयं जगत: धारणकर्त्ता, कर्मफलदाता, पिता,माता, पितामहश्चेति। अत: गीतायामुच्यते-

"पितामहस्य जगतो माता धाता पितामह:।।" [18]

जरायुजस्वेदज-उद्भिदज-अण्डजचतुर्विधभूतशरीरे श्रीजगन्नाथ: चेतनतत्त्वरूपेणविद्यते। कारणं चेतनत्त्वमस्य लक्षणम्। स: सर्वज्ञ: सर्वशक्तिमान्। समस्तप्रपञ्चस्य नियामक:, अतीतानागतवर्त्तमानकाले स्थितपदार्थस्य उत्पति-स्थितिनाशादिविषये ज्ञानेच्छाकृतिमान्सर्वज्ञ: सुखदु:ख-धर्माधम-पापपुण्यभावश्च परिलक्ष्यन्ते। अत: काव्येऽस्मिन् वर्ण्यते यत्- "समर्चनीय: कृतसर्वसृष्टि:"[19] इति।

२.३ समन्वयभावना :-

दारूब्रह्मश्रीजगन्नाथ: सर्वेषां कृते उदारवृत्तिं समानदृष्टिं समभावं समाननीतिञ्च आचरति। यदा भक्त: भक्तिभावनया श्रीजगन्नाथं स्मरति तदा भक्तवत्सल: श्रीजगन्नाथ: तं दर्शनं ददाति। शुभमङ्गलकार्यारम्भे अनिष्टपरिहाराय, समरप्राङ्गणे उभयपक्षस्य योद्धा: विजयार्थं, प्रतिकूलावस्थाया: उद्धरणाय च सर्वेजना: अखिलब्रह्माण्डस्य स्वामीr श्रीजगन्नाथं स्मरति। स पुरुषोत्तम: सर्वेषां कृते समानदृष्टिनिक्षेपं करोति। उदारवृत्तिमाचरति तथा च समाननीतिम् अवलम्बनं करोति। अत: काव्येस्मिऽन् वर्ण्यते-

"समानदृष्टि: समभावपुष्टि:
समननीति: समताप्रणीति:।
एते समस्ता: सुगुणा: सुलभ्या-
स्त्वयीष्टमूर्त्तौ समुदारवृत्तौ।।"[20]

२.४ दशावतारवर्णनम् :-

असिन् काव्ये दशावतारं वर्णनप्रसङ्गे भगवच्चेतनामपि प्रतिपादितम्। यदा संसारेऽस्मिन्अधर्मदुराचारं वर्द्धतितदाधर्मस्स स्थापनाय तथादुष्टानां विनाशाय श्रीजगन्नाथ: मीन-कूर्म-वराह-नृसिंह-वामन-परर्शुराम-राम-वलराम-बुद्ध-कल्किदशविधरूपं धारणंकरोति। अस्य प्रमाणं गीतायां भगवान्श्रीकृष्ण: स्वयं प्रददाति यथा-

"यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवतिभारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्।।[21]
परित्राणाय साधुनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे।।"[22]

भगवत: दशविधरूपस्य वर्णनंगीतगोविन्देभवति यथा-

"वेदानुद्धरते जगन्तिबहते भूगोलमुद्बिभ्रते
दैत्यं दारयते वलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते।
पौलस्त्यं जयते हलं कलयते कारुण्यमातन्वते
म्लेच्छान् मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नम:।।"[23]

कवि: प्रणतिपञ्चाशिकाकाव्ये संसाररुपकंदु:खकूपात् सकलजीवानां मुक्तये पुरुषोत्तमश्रीजगन्नाथस्य दशाविधरूपस्य स्तुतिं करोति।

२.४.१मीनावतारस्वरूपम् :-

दशावतारेषु प्रथममस्ति मीनावतारम्। सत्ययुगे परमेश्वर: महामीनरूपं धारणं कृतवान्।[24] अवतारेऽस्मिन् शङ्खासुरस्य विनाशं कृत्वा तस्य कवलात् सकलवेदस्य उद्धारं कृतवान्। तथैव श्रीजगन्नाथ: मानवस्य अज्ञानम् अपसारणं कृत्वा यथार्थज्ञानं प्रददाति। एतदस्ति श्रीजगन्नाथस्य भगवत्तत्त्वस्य उद्देश्यम्। काव्येऽस्मिन् प्रतिपाद्यते यथा-

"प्रचण्डवेगोच्छलिताम्बुराशि-
प्रभूतभङ्गोग्रसमग्रसिन्धौ।
प्रसिद्धवेदोद्धरणप्रवीण-
स्त्वमेव मीन: परिपाहि दीनम्।।"[25]

२.४.२कूर्मरूपम् :-

मीनावतारादनन्तरं कूर्मावतारस्य धारणं कृतवान् भगवान्। सत्ययुगे अमृतं प्राप्तये सागरस्य मन्थनं सुरासुरौ कृतवन्तौ। मन्थनकार्ये दण्डरूपेण व्यवहृत: सुमेरुपर्वतस्य विशालभारं भगवान् कूर्मावतारे[26] स्व पृष्ठदेशे धृत्वा मन्थनकार्यं संपूर्णयति। तथैव श्रीजगन्नाथ: संसारपरिपालनरुपकं भारात् मुक्तिं एवञ्च स्वकर्त्तव्यमुत्तमरूपेण संचालनाय शक्तिं प्रदानं करोति।। एतद् भवति भगवच्चेतनाया: अपरं वैशिष्ट्यम्। कवि: उदात्तकण्ठेन कूर्मस्वरूपस्य स्तुतिंकरोति यथा-

"कठोरपृष्ठभ्रमदद्रिदण्ड
प्रचूर्णितक्षीरपयोधिराज:।
सुरेषु दत्तामृतमोदधार-
स्त्वमेव कूर्म: परिपाहि तूर्णम्।।"[27]

२.४.३वराहरूपम् :-

दशावतारेषु तृतियमवतारमस्ति वराहावतारम्। सत्ययुगे भगवान् वराहावतारं धृतवान्।[28] एकदा दैत्यहिरणाक्ष: अतलसमुद्रगर्भे पृथिवीं वन्दिं कृतवान्। यद्वारा सकलजीव: त्राहिं त्राहिं करोति। तदा भगवान् शूकरूपं धृत्वा हिरण्याक्षं विनाशयति तथा धरणीमुद्धारयति। तथैव श्रीजगन्नाथ: दु:खपरिपूर्णं संसारसागरात् उद्धारं कृत्वा मुक्तिं प्रददाति। अस्मिन् प्रसंगे कवि: वर्ण्यते-

"पटिष्ठदंष्ट्राङ्कुरपृष्ठनिष्ठ-
क्षितीष्टभारं हत दैत्यवीरम्।
विधातृनासापगतं विना त्वां
वदात्र कोलोद्धरणाय कोऽलम्।।"[29]

२.४.४नृसिंहरूपम् :-

भक्तप्रहल्लादस्य रक्षणाय तथा च हिरण्यकशिपुदैत्यस्य विनाशाय भगवान् नृसिंहरूपं धारयति।[30] राक्षासकूले जात: प्रहल्लाद: महान् बिष्णुभक्त: आसीत्। बिष्णुभक्त्या स्वजीवनं समर्पितवान्। स: प्रतिक्षणं हरिनामं जपयति। परन्तु तस्य पिता हिरण्यकशिपु: पुत्रस्य एतादृशं कार्यं विलोक्य क्रोधित: सन् तं मुहुर्मुहु: प्रताडितवान्। दुष्टानां विनाशाय तथा भक्तजनानां सुरक्षार्थं परमेश्वर: नरसिंहरूपं धृतवान्। तथैव श्रीजगन्नाथ: भक्तजनान् दुष्टेभ्य: रक्षति। कवि: काव्येस्मिन् वर्ण्यते यत्-

"अशीर्णभक्तिप्रियभृत्यनुत्या
विदीर्णदैत्याधिकीर्णवक्षा:।
त्वमद्भुत: स्तम्भभवो नृसिंहो
विदूरयेर्मे कलुषप्रसङ्गम्।।"[31]

२.४.५वामनरूपम् :-

दशावतारेषु पंचममवतारमस्ति वामनावतारम्।[32] एकदा सत्ययुगे राजावलि: पूण्यार्जनाय सर्वस्वं धनं ददाति स्म। क्रमश: तस्य मनसि अभिमानं जायते। वले: दानरूपकमम् अहंभावविनाशाय परमेश्वर: त्रिविक्रमावतारं धारयति। त्रिपादपरिमितं भूमिं दानरूपेण गृहित्वा एकपादेन समग्रपृथिवीं, द्वितीयपादेन अखिलब्रह्माण्डं च अधिकारं कृतवान्। तथा तृतीयपादेन भगवान् राजावलिं पातालोकं प्रेषितवान्। तथैव श्रीजगन्नाथ: अस्माकंमनसि यत् अभिमानं जायते तद्विनाशं कृत्वा ज्ञानबुद्धिविवेकं प्रददाति। अत: कवि: उच्यते-

"द्विजस्वरूपच्छलितासुरेन्द्र-
त्रिविक्रमच्छादितलोकवृन्द:।
पदोदकै: पावितभूमिभाग-
स्त्वमेव खर्वो हर दैन्यपर्व।।"[33]

२.४.६ पर्शुरामरूपम् :-

भगवान् वामनावतारादनन्तरं पर्शुरामावतारं धारयति।[34] यदा धरापृष्टे क्षत्रियनृपेण प्रजा: शोषणमत्याचारिता: तदा भगवान् पर्शुराम: स्वपर्शुद्वारा एकविंशवारं पृथिवीं क्षत्रियशून्यं कृतवान्। तथैव श्रीजगन्नाथ: दुष्टानां विनाशंकृत्वा शिष्टान् रक्षयति तथा संसारे धर्मं स्थापयति। अत: काव्ये वर्ण्यते यत्-

"विपातितक्षत्रकुलास्त्रधार-
प्रशोधितक्षोणिगताघसार:।
सहस्त्रबाहु-क्षणदेशराहु-
स्त्वमेव भूत्यै भव भार्गवेन्द्र।।"[35]

२.४.७ रामरूपम् :-

त्रेतायुगे परमेश्वर: रामरूपं धृतवान्।[36] रामचन्द्रस्य वनवासकाले रावणेन छद्मेन माता-सीता अपहृता। पुनश्च दशाननरावणस्य अत्याचार: देवतामानवानां कृते असह्यमभवत् । पुरुषोत्तमश्रीरामचन्द्रेण दुराचारीलंकापति: हत:। तथैव श्रीजगन्नाथ: कलियुगे नारीणां स्वाभीमानं रक्षति एवं च रावण: इव अत्याचारीणां दुराचारीणां पापीनां विनाशयति। वर्ण्यते यत्-

"प्रतापाविध्वस्तदशास्यवाद:
मुनिभ्रमज्ञातकमोदनाब्द:।
नवाम्बुदश्यामलशोभनाङ्ग:
प्रपाहि राम त्वमुदारकाम:।।"[37]

२.४.८ वलरामरूपम् :-

द्वापरयुगे वलरामावतारं धृत: परमेश्वर: श्रीजगन्नाथ:।[38] धरापृष्टे कंसस्य दौरात्म्यं वर्द्धयति। तस्य अत्याचारेण जना: प्रपिडिता: सन् रक्ष: रक्ष: इति आर्त्तनादं कृतवन्त:। पृथिव्यां धर्मस्य संस्थापनाथाय वलरामेण हलायुधेन कंस: हत:। तथैव अस्मात् संसारात् अधर्मं विनाशयति पुरुषोत्तम: श्रीजगन्नाथ:। काव्येऽस्मिन् वर्ण्यते यत्-

"बलक्षकान्तिर्भुवनावलम्बौ
बलप्रभावक्षयितप्रलम्ब:।
बलारिवन्द्य: सकलाघदम्भं
बलाभिधानापहराविलम्बम्।।"[39]

२.४.९ बुद्धरूपम् :-

दशावतारेषु नवमम् अवतारमस्ति महात्मा बुद्ध:।[40] कलियुगे धरापृष्टे जीवहिंसां निवारणाय तथा पथभ्रष्टयुवकान् सुमार्गं प्रदर्शनाय सच्चिदन्द: परंब्रह्म बुद्धस्वरूपेण जन्मग्रहणम् अकरोत्। स: राजलक्ष्मी-स्त्रीपुत्र-धनसंपत्त्यादिं परित्येज्य वैराग्यं गृहीतवान्। सर्वेषु प्राणीषु अहिंसाभाव-पोषणमस्ति अस्य अवतारस्य उद्येश्यम्। तथैव दारुब्रह्म: श्रीजगन्नाथ: सर्वेषां कृते समभावं समानदृष्टिं च आचरति। अस्मिन् प्रसंगे कविना उच्यते-

"समानदृष्टिप्रसाप्रकाश:
समाधिबोधस्फुटजाड्यनाश:।
यथारुचि प्रेममयप्रसादं
तथागत त्वं भर निर्विषादम्।।"[41]

२.४.१० कल्किरूपम् :-

दशावतारेषु अन्तिमवतारमस्ति कल्कीस्वरूपम्। कलियुगान्ते अयम् अवतारं धारयिष्यति परमेश्वर:। यदा संसारे अधर्म-दुराचार-अनैतिकतादिं चरमसीमां लघंयिष्यति तदा श्रीजगन्नाथ: कल्कीरूपं धृत्वा धर्मस्य स्थापनं तथा च साधुनां रक्षां करिष्यति।

The Brāhmī, International Multidisciplinary Research Journal
(Peer Reviewed, Referred & Open Access Journal)
Volume:01|Issue:02| Jun-Aug2024|www.thebrahmi.com

उच्यते यत्-

"सशाणखड्गोज्वलघोरधार-
प्रसारणध्वस्तदुरात्मवार:।
असरभारादभिरक्ष कल्किन्
रसाविषादक्षयलक्ष्यकल्पिन्।।"[42]

उपसंहार:

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज इति गीतावचनानुसारं दारुब्रह्म पुरुषोत्तम: श्रीजगन्नाथ: मायापरिपूर्णजगत: पतितजनानां उद्धारयति इति न संशय:। अस्मिन् काव्ये कवि: मानवानां कृते स्वकर्त्तव्यं उत्तमरूपेण परिपालनाय निष्कामकर्म करणाय च उपदिशति। सांसारिकाणां मुमुक्षुकाणां च कृते वन्दनं स्तुति: वा परमपुरुषार्थप्राप्तये श्रेष्ठतमं मार्गम्। दु:खपूर्णसंसारात् मुक्तिं प्राप्तये मुहर्मुहु: हरिनाम स्मरणं कीर्त्तनं तथा तस्य पादसेवनं करणीयम्। भक्त: श्रीजगन्नाथस्य अनुग्रहाय स्वगृहं विहाय कर्मभूमिं गच्छति। कारणं स: जानाति श्रीपुरुषोत्तम: अरक्षरक्षणाय कलियुगेऽस्मिन् अवतरति। स: अखिलब्रह्माण्डस्य नाथ:। भगवच्चेतना प्रत्यकेषु पदार्थेषु अन्तर्भवति। सकलसृष्टि: तस्यैव सनातन अंशेभ्य: जायते। भगवान् नीलाद्रिनाथ: सकलशरीरं प्रतिवसति।

सन्दर्भसूची –

1. ऋग् -१/१/५
2. तत्रैव-५/४५/९
3. शुक्लयर्जु- ४०/८
4. नियति कृत नियमरहितां ह्लादेकामयीमनन्य परतन्त्राम् । नवरसरूचिरां निर्मितिमादधति भारति कवेर्जयति।। -काव्यप्रकाश: १.१
5. तत्रैव-१.३
6. अग्नि.पु. ३३९.१०
7. सा.द., प्रथमपरिच्छेद: ।
8. रस.ग.-१/१
9. काव्यालंकार:-१/६
10. ऋग्.-१०/१२१
11. प्र.प- ध्यानश्लोकम्।
12. रवीन्दुनेत्राञ्चितकृष्णवक्त्र:।- तत्रैव-४२
13. ई.उ-शान्तिपाठ।
14. गोविन्दो वेदवेदान्तवन्द्यो भक्तिमितो विभु: । परमानन्दमात्रोऽसौ लीलामूर्त्तिनिरञ्जन:।।-शाण्डिल्य संहिता-३.१.२९
15. प्र.प. -६
16. तै.ति.उ-३.३.१
17. श्री.भा.पु-२.५.४०-४२
18. गीता-९.१७
19. प्र.प. -४५
20. तत्रैव -११
21. गीता-४/७
22. तत्रैव -४/८
23. गी.गो-१/४
24. तत्रैव -१.१.१
25. प्र.प.-१३
26. गी.गो.-१.१.२
27. प्र.प-१४
28. गी.गो.-१.१.३

29. प्र.प-१५
30. गी.गो.-१.१.४
31. प्र.प-१६
32. गी.गो.-१.१.५
33. प्र.प.-१७
34. गी.गो.-१.१.६
35. प्र.प.-१८
36. गी.गो.-१.१.७
37. प्र.प.-१९
38. गी.गो.-१.१.८
39. प्र.प.-२०
40. गी.गो.-१.१.९
41. प्र.प.-२१
42. तत्रैव- २२